

„Lhostejná demokracie“ a neliberální politika

doc. JUDr. Helena Hofmannová, Ph.D., Právnická fakulta Univerzity Karlovy

Mgr. Karel Řepa, Právnická fakulta Univerzity Karlovy

Abstrakt: Článek je příspěvkem k široké diskusi o krizi liberální demokracie. Jako východisko úvah pojímá lidskou důstojnost a její roli v soudobém politickém a právním diskursu. Právě oslabování role lidské důstojnosti v těchto sférách lze identifikovat jako jeden z průvodních jevů krize liberální demokracie. Za účelem kritické analýzy krize samotné nabízí článek vlastní sémantický model liberální demokracie, jehož užitím se snaží analyzovat některé z problematických otázek vyvstávajících v současné krizi, tj. zejména teoretickou otázku vztahu mezi liberálním a demokratickým politickým a ústavním uspořádáním či reálný problém nárůstu identitárních politik a antisystémových stran.

Abstract: The article is a contribution to broad discussions concerning the crisis of liberal democracy. The starting point of the article is human dignity and its role in recent political and legal discourse. The weakening of the concept of human dignity in both spheres can be identified as one of the accompanying phenomenon of the crisis of liberal democracy. To provide a critical analysis of the crisis itself the article develops a semantic model of liberal democracy and by its use it tries to analyze some of the problematic aspects of the crisis, e.g. the theoretical problem of the relationship between liberal and democratic political and constitutional arrangement or the serious issue of the rise of identity politics and anti-system political parties.

Klíčová slova: krize liberální demokracie, identitární politika, lidská důstojnost

Key words: crisis of liberal democracy, identity politics, human dignity

Evropské dějiny lze postmoderním pohledem chápat jako historický příběh dlouhodobé snahy o nalezení hodnotového a racionálního modelu politické stability na úrovni celoevropské i národní, a to v prostředí kulturní, politické a jazykové různorodosti. Veškeré tyto snahy čelí opakovaným krizím různého druhu, tj. krizím sociálním, ekonomickým, politickým, vojenským či jejich vzájemným kombinacím. Evropské dějiny jsou proto dějinami krizí. Krize představují samy o sobě významný a typický jev evropského historického kontinua, byť s průvodními tragickými důsledky. Vytvářejí však ve své podstatě dialektický prostor pro vznik nových forem myšlení a sociálně-ekonomického uspořádání. Obdobně tak reflexe druhé světové války jakožto katastrofy evropských dějin přenesla otázku hodnotového a racionálního modelu politické stability na úroveň evropskou, a to s finální platností.

Zatímco některé krize mohou být svou povahou exogenní evropským společnostem, sama svoboda individua předcházející stát, která je v návaznosti na kulturní dědictví Evropy jádrem poválečného uspořádání, představuje vlivem své apriorní neseznatelnosti jeden z potenciálních zdrojů krizové situace pro dosažené politické a ústavní uspořádání. Svoboda manifestující se jako politická participace jednotlivce může

působit nejen jako stimulující prvek hodnotových základů politického a ústavního uspořádání, ale též jako prvek destabilizující. V druhém případě představuje otevřenou možnost pro realizaci alternativních forem politického myšlení, které v sobě vždy latentně inkorporují potenciál rizika pro dosažené ústavní uspořádání. Tento dvojí funkční důsledek politické svobody jednotlivce však představuje základní paradigma moderních evropských dějin, které jim propůjčuje zcela specifický ráz a dynamiku. Odlišuje je též od státoprávních uspořádání, které dosahují stability podřízením svobody jednotlivce silnému státu a kolektivnímu účelu.

Jestliže evropské dějiny jsou dějinami krizí, pak 21. století bylo nejprve ve znamení permanentní a fluidní „války proti terorismu“ vedené zejména USA od teroristických útoků 11. září 2001, a to za pomoci mnoha evropských zemí. Záhy však byl západní svět v roce 2008 postižen nejhlubší finanční a hospodářskou krizí od roku 1929, která na evropském kontinentě byla pouze předehrou k dlouhodobé dluhové krizi kulminující v letech 2010 až 2012. Fenomény příznačné pro dluhovou krizi jako velká míra zadluženosti veřejných rozpočtů, nutnost chránit bankovní systémy před jejich vlastní nestabilitou, globální ekonomické vlivy, vnitřní problémy jednotlivé měny aj. vedly

zejména v jižních částech evropského kontinentu k dlouhodobě vysoké nezaměstnanosti a nízkému ekonomickému růstu. Tyto problémy a jejich průvodní negativní sociální jevy přetrvávají do dnešní doby.¹

Evropské společnosti postižené tragicky pomalým vyrovnáváním se s důsledky dluhové krize a frustrací z nejisté ekonomické budoucnosti byly následně vystaveny nebezpečí mnohačetných teroristických útoků a migrační krizi kulminující v roce 2015. K problémům ekonomické povahy se tak přidala dodnes trvající nejistota v otázce smyslu evropské integrace, vyvstávající v procesu hledání společného řešení migrační krize. Položená otázka smyslu evropské integrace a jejích limitů však sahá mnohem hlouběji do samotné povahy kulturní identity evropských společností a odhaluje křehké kořeny evropského liberálního vědomí. Původní ekonomicko-politická krizová kontrapozice mezi evropským bohatým severem a chudým jihem je v důsledku toho nově zastíněna krizovou kontrapozicí mezi liberálním západem a identitárním východem.² Obtíže spojené s otázkou migrace, ekonomického uspořádání, charakteru identity evropských společností a evropské integrace tak ve svém souhrnu vytvářejí prostředí těžko popsitelné a časově ohraničitelné krize liberální demokracie, která se stává pro velkou část společnosti nesrozumitelná, neboť je ve své komplexní podstatě skryta za horizontem jednotlivých politických aktů a komplexní politickou propagandou.³

Při analýze krize liberální demokracie nelze překlenout horizont prostého objektivního popisu, aniž by autoři připustili svou hodnotovou pozici. Koncept

liberální demokracie považujeme za sémantické východisko, jehož ústřední pojmy se prozatím osvědčily v konkrétních proměnných formách ústavních systémů jako nástroj stabilního politického a ústavního uspořádání po druhé světové válce. Zároveň svým principiálním hodnotovým důrazem na svobodu a rovnost zachovává věrnost evropské hodnotové tradici. Je proto nutné zdůraznit, že veškeré negativní jevy spojené s krizí liberální demokracie je nutné řešit právě nástroji liberální demokracie samotné, a to včetně problémů, které jsou tomuto uspořádání vlastní samy o sobě.⁴ Odpovědi proto nemohou být radikální politické alternativy liberálně demokratickému ústavnímu uspořádání, které dnes představují zpravidla identitární regres do politických forem, jež jsou i přes svůj populistický půvab hodnotově delegitimizovány dějinnou zkušeností Evropy a dále vyostřují systematické napětí v rámci dosaženého modelu liberální demokracie.

I. Lidská důstojnost jako liberální hodnotový předpoklad lidských práv

Zahajme zkoumání krize liberální demokracie návratem k jednomu z jejích dnes ohrožených kořenů. Jedná se o koncept lidské důstojnosti, který v současném právním diskursu představuje přímou reakci na zkušenost druhé světové války. Ta byla poznamenána akty systematicky porušujícími lidskou důstojnost, a to v míře zcela přesahující historickou zkušenost západní civilizace. V nově rekonstruovaném mezinárodním právu nalezla lidská důstojnost výsadní postavení ve Všeobecné deklaraci lidských práv, z níž později našla cestu též do Ženevských úmluv, Úmluvy o právech dítěte, Úmluvy o právech migrujících pracovníků, Úmluvy o právech osob se zdravotním postižením aj.⁵ Obdobně pronikla do obnovených

¹ Blíže k otázce implikací globální finanční a hospodářské krize a evropské dluhové krize viz například CRAMME, O., HO-BOLT, S. (ed.) *Democratic Politics in a European Union Under Stress*. New York: Oxford University Press, 2015; VAN BEEK, U. J., WNUK-LIPINSKI, E. (ed.) *Democracy Under Stress: The Global Crisis and Beyond*. Berlin: Barbara Budrich Publishers, 2012; STIGLITZ, J. *The Euro: How a Common Currency Threatens the Future of Europe*. New York: W. W. Norton, 2016.

² Ačkoliv se jedná, obdobně jako u kontrapozice evropského severu a jihu, o zjednodušující kontrapozici, která opomíjí krizové politické tendence na úrovni zemí západní Evropy, akcentuje odlišný stav závažnosti situace, kdy institucionální a politické uspořádání zemí západní Evropy prozatím vykazuje daleko úspěšnější averzi vůči realizaci antiliberálních identitárních politik.

³ V nepřeberném množství monografické a časopisecké literatury lze k tématu krize liberální demokracie uvést například následující díla: SORENSEN, G. *A Liberal World Order in Crisis: Choosing between Imposition and Restraint*. New York: Cornell University Press, 2011; REITER, B. *The Crisis of Liberal Democracy and the Path Ahead*. London: Rowman & Littlefield International, 2017; GALSTON, W. *Anti-Pluralism: The Populist Threat to Liberal Democracy (Politics and Culture)*. New Haven: Yale University Press, 2018; ZNOJ, M., BÍBA J., VARGOVČÍ-KOVÁ J. *Demokracie v postliberální konstelaci*. Praha: Karolinum, 2014.

⁴ Mezi jevy, které ve svém komplexu přispívají ke krizi liberální demokracie a jejichž podstata přímo pramení z vnitřních tenzí liberálnědemokratického uspořádání, můžeme řadit zejména negativní sociální důsledky kapitalistické ekonomické formy liberálnědemokratických společností, otázky krize identity, sociální koheze a pocitu sounáležitosti liberálního individua, či veskrze demokratický problém omezování vlády většiny prostřednictvím expanze ryze liberálních institutů jako například lidskoprávního diskursu.

⁵ Všeobecná deklarace lidských práv v Preambuli vyjadřuje, že „uznání přirozené důstojnosti a rovných a nezcizitelných práv členů lidské rodiny je základem svobody, spravedlnosti a míru ve světě...“, jakož i „víru v základní lidská práva, v důstojnost a hodnotu lidské osobnosti...“. V čl. 1 stanoví, že „Všichni lidé rodí se svobodní a sobě rovní co do důstojnosti a práv...“. Dále čl. 22 a 23 přiznává lidské důstojnosti sociální rozměr, když ji spojuje s požadavkem sociálního zabezpečení a spravedlivé odměny za práci.

ústavních systémů některých zemí, například do ústavy SRN (1949), Itálie (1948) či Japonska (1946).⁶

Významný vliv na právní zakotvení lidské důstojnosti, jakož i konstrukci poválečného lidskoprávního diskursu vůbec měl katolický filosof Jacques Maritain. Maritain byl jako mnozí jiní konfrontován s obtížemi nalézt konsensus nad poválečnou formulací lidských práv ve světě roztržitém kulturní, politickou a náboženskou diferenciací. Zaujal tedy stanovisko, že není možné formulovat konsensus ohledně spekulativního východiska lidských práv. Oproti tomu pragmaticky věřil, že je možné formulovat elementární obsah lidských práv, jakož i některé základní hodnoty stojící v jejich pozadí, a to bez ohledu na zvolený spekulativní diskurs.⁷ Výrazem úspěšnosti tohoto přístupu byl právě konsensus vtělený do Všeobecné deklarace lidských práv. Vyjma metody měl Maritain též významný vliv na prosazení centrality lidské důstojnosti do Všeobecné deklarace lidských práv ve smyslu základního mezikulturního východiska v rámci principů praktického diskursu.⁸

Zatímco Všeobecná deklarace lidských práv artikuluje univerzální shodu o centrální právní pozici lidské důstojnosti, samotný obsah a aplikace tohoto konceptu se zásadním způsobem v jednotlivých národních právních řádech odlišují. Ideální typologie ve vztahu k právní funkci lidské důstojnosti může být definována ve dvou základních kategoriích: a) lidská důstojnost jako přirozenoprávní princip, z něhož je odvozován celý systém základních práv, b) lidská důstojnost jako samostatné základní právo v celkovém komplexu základních práv. V třetím případě lze lidskou důstojnost

chápat jako mimoprávní etický princip, který může podporovat legitimitu systému základních práv.

Bez ohledu na formální ústavní pozici lidské důstojnosti v jednotlivých právních řádech lze konstatovat, že interpretace a aplikace pojmu lidské důstojnosti v posledních desetiletích prodělává dynamický vývoj, který vede k extenzivní aplikaci tohoto pojmu.⁹ Reakcí na výše popsanou extenzi lidské důstojnosti byl rozvoj konceptu „jádra lidské důstojnosti“. Snahou při jeho definici je nalezení jistých společných rysů lidské důstojnosti, které jsou přítomny bez ohledu na konkrétní případ její aplikace. Jeden z takových modelů obsahuje následující charakteristiku „jádra lidské důstojnosti“:

1. Uznání skutečnosti, že jakákoliv lidská bytost má svou hodnotu, která pramení ze samotného faktu, že je lidskou bytostí.
2. Jisté formy zacházení a jednání jsou v rozporu s uznáním a respektem ve vztahu k faktu lidské důstojnosti.
3. Princip, že stát existuje pro účely lidských bytostí a ne opačně.¹⁰

Vydjeme-li z ústředního prvku jádra lidské důstojnosti, pak lidská důstojnost je v právním diskursu konstruována jako pozitivnímu právu předcházející univerzálně a objektivně existující fakt. Představuje vlastnost každé lidské bytosti z podstaty sebe sama, která je poválečnou přirozenoprávní teorií rozpoznána jako hodna právní ochrany. Právní důsledky uplatnění tohoto konceptu mají široký dopad. Tradiční jádrové principy liberálně demokratického státu, zejména princip svobody a rovnosti, byly doplněny o lidskou důstojnost, která je obdobně postulována v přirozenoprávním smyslu. Došlo tak k funkční změně lidskoprávního diskursu.¹¹

⁶ Christopher McCrudden dokazuje, že koncept lidské důstojnosti je součástí dlouhé filosofické a náboženské tradice sahající svými počátky až do období antiky. I přesto platí, že užití lidské důstojnosti jako právního konceptu lze vystopovat právě až v období po druhé světové válce. Viz MCCRUDDEN, Ch. Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights. *The European Journal of International Law*. 2008, Vol 19, No. 4, s. 655–723.

⁷ Maritain vychází z rozlišení spekulativního diskursu, který chápe ve způsobu myšlení, jehož cílem je „racionální ospravedlnění v rámci duchovní dynamiky filosofické doktríny či náboženské víry“, a diskursu praktického, jehož cílem je nalezení jednoznačných závěrů o správném a spravedlivém jednání. Právě v tomto druhém případě viděl „principy jednání společně každému člověku, ačkoliv jsou různými osobami ospravedlněny různými způsoby“. MARITAIN, J. *Human Rights: Comments and interpretations. A symposium edited by Unesco*. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO/PHS/3, 1948, s. 2. Online dostupné na: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001550/155042eb.pdf>.

⁸ K bližšímu seznámení se s Maritainovým personalistickým pojetím člověka jako kompromisu mezi individualistickým a socialistickým chápáním člověka viz MARITAIN, J. *The Rights of Man and Natural Law*. New York: Gordian Press, 1971.

⁹ Lidská důstojnost je v individuálních případech aplikována na celou škálu situací, jako je například mučení a nelidské zacházení, trest smrti, chudoba, životní podmínky, zákaz diskriminace, postavení osob se zdravotním postižením, regulace biomedicínského výzkumu a další otázky související s ochranou individuální svobody a autonomie.

¹⁰ MCCRUDDEN, Ch. Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights. *The European Journal of International Law*. 2008, Vol 19, No. 4, s. 679. Barroso rozvinul podobný koncept „minima lidské důstojnosti“, který definoval jako obsahující následující tři komponenty: 1. hodnota lidské bytosti, která plyne ze samotného faktu její existence, 2. autonomie každého individua, 3. omezenost určitými legitimními limity za účelem ochrany veřejných hodnot a státního zájmu. BARROSSO, L. R. Here, There, and Everywhere: Human Dignity in Contemporary Law and in the Transnational Discourse. *Boston College International and Comparative Law Review*. 2012, Vol. 35, Issue 2, s. 360.

¹¹ V tradičním smyslu bylo liberální svobodné individuum chápáno jako individuum nadané autonomií státem chráněnou a státu zapovězenou, jehož svobodná existence se naplňuje pouze samotnou možností rozhodování ve sféře autonomie, kdy každá absence volby je prezentována jako svobodná absence

Ve vztahu mezi jednotlivcem a státem má lidská důstojnost potenciál plnit několik funkcí. Zaprvé, lidská důstojnost působí z pohledu mezinárodního práva *de lege lata* jako ekvivalenční funkce všech lidských bytostí, tj. jejím subjektem je každý, čímž podporuje univerzalistické aspirace poválečné ochrany lidských práv. V tomto ohledu se však také střetává s faktickými limity realizace univerzalistické ochrany lidských práv. Zadruhé, v národních právních řádech má potenciál plnit ryze liberální funkci prostředku ochrany jednotlivce před určitými formami zacházení ze strany státu na jedné straně (status negativus). Na straně druhé může být interpretována jako závazek státu chránit člověka před stavem, který by jej situoval do stavu negujícího lidskou důstojnost (status positivus).

Zákaz určitého zacházení ze strany veřejné moci představuje nejen zákaz mučení a jiného krutého, nelidského či ponižujícího zacházení, ale maximum, aby lidská bytost byla vždy pojímána za subjekt práv. V tomto smyslu je uznání lidské důstojnosti zárukou, že jednotlivec bude součástí přirozenoprávního univerza lidských práv, neboť objektivizace člověka je ve své absolutní podobě zbavením samotné schopnosti být subjektem práv. Zákazem objektivizace člověka je tak vytvářen tlak na institucionální a funkční strukturu veřejné moci, kdy veškeré složky veřejné moci musí k jednotlivci přistupovat způsobem, který respektuje, že účelem existence státu je člověk sám o sobě. Je tak podpořen tradiční liberální primát jednotlivce před státem.¹²

Zatímco koncept jádra lidské důstojnosti a jeho adekvátní judikatorní aplikace může být odpovědí právního diskursu na nebezpečí rozplynutí lidské důstojnosti v dlouhé řadě nehomogenních interpretací s kontradiktorními závěry o povaze lidské důstojnosti samotné, významnější nebezpečí pro lidskou důstojnost lze spatřovat v oblasti politického diskursu. Uvedeme-li nejflagrantnější případy selhání při ochraně lidské důstojnosti v nedávné době, pak se jednalo zejména o neschopnost zamezit systematickému popírání lidské důstojnosti mučením, nelidským a ponižujícím zacházením, které realizovaly Spojené státy americké v rámci trestání tzv. mimosoudních vězňů. V rámci programu „Zadržení vysoké hodnoty“ byly používány tzv. rozšířené výslechové prostředky, které představují

vůle. Oproti tomu lidská důstojnost má užší vztah k hodnotově morální pozici člověka ve světě a vyjadřuje požadavek důstojné situovanosti individua bez bezvýjimečného přihlídnutí k jeho vůli.

¹² Zmíněný požadavek zákazu objektivizace byl formulován v rámci tzv. teorie objektu Güntera Düringa. Viz DÜRING, G. *Grundgesetz: Kommentierung der Artikel 1 und 2 Grundgesetz*. In MAUNZ, T., DÜRING G. (ed.) *Grundgesetz. Kommentar*. München: C. H. Beck, 2003.

zcela zásadní porušení zákazu mučení a jiného krutého, nelidského a ponižujícího zacházení. Kooperace některých evropských zemí, byť utajovaná, přispěla k politické legitimizaci těchto prostředků a znamenala porušení mezinárodních a vnitrostátních ústavních garancí lidských práv.¹³ V současné době jsme pak na úrovni mezinárodněpolitického prostředí svědky situací, které jsou negací lidské důstojnosti v masovém měřítku, a to bez adekvátní reakce mezinárodního společenství či států, pod jejichž suverénní mocí k takovým aktům dochází. Jedná se například o použití chemických zbraní proti civilnímu obyvatelstvu a mezinárodněprávně chráněným cílům v Syrské občanské válce¹⁴ či situace migrujících osob v oblasti Středomořího moře.¹⁵

Ačkoliv faktické případy popírání lidské důstojnosti nemají vliv na samotnou platnost konceptu lidské důstojnosti v právním diskursu, představují negaci lidské důstojnosti ve sféře politické fakticity, kdy případné neadekvátní reakce jsou tichým souhlasem s předmětnou politickou praxí. Zatímco je politicky zcela tolerován rozklad hodnoty lidské důstojnosti v mezinárodním měřítku, obdobný problém vyvstává na úrovni jednotlivých evropských zemí. Politický útok na liberálně demokratický řád je ve své podstatě zacílen proti lidské důstojnosti určitých individuí či skupin osob, ať již z jakéhokoliv politického motivu. Účelem pak je politicky potenciálně efektivní pokus o vyloučení těchto osob z univerza společnosti systematickou politickou negací faktu lidské důstojnosti těchto osob na základě hledisek národních, rasových či náboženských. V tomto smyslu se otvírá prostor pro reprezentaci určitých kategorií osob jako bezprávných objektů, kdy takový stav je v esenciálním smyslu popřením existence liberální společnosti. Zároveň dochází k recipročnímu důrazu na návrat národních identit, kdy prostá příslušnost k národu je propagována jako hodnota stojící nad individualitou člověka. Tím je bezprostředně ohrožen jeden z hodnotových základů poválečného uspořádání liberálně demokratických

¹³ Blíže k dostupným informacím o praktikách amerických tajných služeb, jakož i k právní kvalifikaci případné mezinárodní kooperace viz například rozsudek Evropského soudu pro lidská práva ze dne 24. 7. 2014 ve věci Al Nashiri proti Polsku, stížnost č. 28761/11.

¹⁴ K otázce identifikace konkrétních aktů porušení mezinárodního práva včetně použití chemických zbraní viz například zpráva Nezávislé mezinárodní vyšetřovací komise pro Syřskou arabskou republiku ze dne 6. 9. 2017. Komise existuje jako orgán systému OSN zřízený Radou pro lidská práva OSN. Zpráva dostupná online na: <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/IICISyria/Pages/IndependentInternationalCommission.aspx>

¹⁵ Pro historické i aktuální informace o migraci, včetně množství osob utonutých, v oblasti Středomořího moře viz datový portál Vysokého komisaře OSN pro uprchlíky. Dostupný online na: <http://data2.unhcr.org/en/situations/mediterranean>

společností a esenciální princip poválečné mezinárodní ochrany lidských práv.

II. Vnitřní tenze konceptu liberální demokracie a „lhostejná demokracie“

Ohrožení lidské důstojnosti politickou fakticitou lze považovat za jeden z projevů krize liberální demokracie. Ta se v politickostranickém systému dále manifestuje nárůstem antisystémových stran, zpravidla na nacionalistickém ideovém základě, které požadují revizi institucionálního uspořádání Evropy, dělby moci a právního státu, tj. jádrových prvků evropských ústavních systémů.¹⁶ Ačkoliv tyto jevy nejsou rovným dílem distribuovány ve všech západních zemích, můžeme konstatovat, že v určitém stupni se projevují napříč celým západním světem.¹⁷

Jakákoliv analýza krize liberální demokracie je plně závislá na zvoleném sémantickém rámci základních pojmů.¹⁸ Definujme pro stávající účel liberální ústavní uspořádání jako systém, který garantuje a chrá-

ní tradičně liberální práva, včetně lidské důstojnosti, na přirozenoprávním základě a jeho vnitřní struktura je podřízena limitům dělby moci a právního státu, včetně ústavněprávního přezkumu. Liberální práva, dělba moci a právní stát tak představují triádu charakteristickou pro liberální stát. Demokratickým státem chápáným formálně a komplementárně ke státu liberálnímu lze rozumět politickou organizaci jednotlivců, pro niž je centrálním principem rovná politická účast a princip většiny pro formulaci rozhodnutí. Formální pojetí demokracie nezbytně nutně nedefinuje, jaké osoby mají být součástí politického společenství, jakož ani nestanoví limit pro vládu většiny vyjma limitu popření demokratické formy. Tím by bylo rozhodnutí narušující existenci politických práv a rovnosti členů politického společenství.¹⁹ Spojení liberální a demokratické formy pak můžeme ve výše uvedeném smyslu chápat jako ústavní systém, který na základě rovné politické participace většinovým principem rozhoduje v rámci limitů nastavených především modelem liberálního státu.

Atributy liberálního státu, tj. základní práva, dělba moci a právní stát, jsou ve svém principu v neustálé tenzi s politickým prvkem určujícím podstatu jakéhokoliv ústavního uspořádání, tj. i uspořádání demokratického.²⁰ Platí tedy, že koncept liberálně demokratického státu může fungovat ve dvou základních modech. V prvním případě liberální ústavní uspořádání je efektivním institucionálním a hodnotovým základem pro formulaci demokratických rozhodnutí v rámci limitů liberálního ústavního uspořádání. Liberální

¹⁶ Dnes již „tradiční“ politická doktrína stojící v kontrpozici k liberálně demokratickému státu je koncepce Viktora Orbána, který prosazuje „odmítnutí liberálních principů a metod sociální organizace, jakož i obecného liberálního chápání společnosti... osobní zájmy lidí a jejich práce musí být blíže spjaté s životem komunity a národa a tento princip musí být chráněn a posilován. Jinými slovy, maďarský národ není uskupení jednotlivců, ale komunita, která musí být organizována a v principu konstruována. V tomto smyslu nový maďarský stát je iliberální, ne-liberální stát.“. Viz řeč Viktora Orbána 30. července 2014 u příležitosti 25. Bálványos letní svobodné univerzity. Ve vztahu k revizi institucionálního uspořádání lze uvést jako příklad Polska a vnitřní politické pokusy, založené na nacionálně konzervativní koncepci strany PiS, o dekonstrukci dělby moci zejména ve vztahu k moci soudní. Blíže viz například stanovisko Evropské komise pro demokracii prostřednictvím práva, respektive „Benátské komise“, CDL-AD(2016)026 ze dne 14. 10. 2016 „Stanovisko k zákonu o Ústavním tribunálu“.

¹⁷ Evropský vývoj tak v jistém smyslu sleduje obecný globální trend nárůstu neliberální demokracie, který již v 90. letech 20. stol. identifikoval Fareed Zakaria. Blíže viz ZAKARIA, F. *The rise of illiberal democracy. Foreign Affairs.* Nov/Dec 1997.

¹⁸ Význam definice základních pojmů lze ilustrovat například na vlivné publicistické diskusi reflektující předvolební kampaň a zvolení Donalda Trumpa americkým prezidentem. Andrew Sullivan přičítá úspěch Donalda Trumpa mimo jiné dlouhodobé politické praxi, která zredukovala účinnost původních ústavních mechanismů dělby moci. Byl tak otevřen prostor pro demokratickou tyranii většiny. Oproti tomu Michael Lind v reakci na Sullivanovu konstruuje obraz vyčerpané demokracie vlivem technokracie či lidskoprávní adjudikace, která působí krizi politické reprezentace. Příčinou krize liberální-demokracie tak je v závislosti na zvoleném chápání pojmů a výběru relevantních jevů buď příliš neliberální demokracie, nebo liberální nedemokracie. Viz SULLIVAN, A. Democracies end when they are too democratic. *New York Magazine*, 2. 5. 2016. Získáno z: <http://nymag.com/daily/intelligencer/2016/04/america-tyranny-donald-trump.html>. Dále LIND, M. Is There Too Much Democracy in America or Too Little. *The New York Times*, 14. 5. 2016. Získáno z: <https://>

www.nytimes.com/2016/05/15/opinion/campaign-stops/is-there-too-much-democracy-in-america-or-too-little.html

¹⁹ Je nasadě, že zprvu antiliberální demokratický politický útok proti liberálně demokratickému ústavnímu uspořádání se zpravidla neomezí vůči ryze liberálním prvkům, jako jsou liberální základní práva či dělba moci. Ve snaze aktivizovat určitý segment politického prostředí ke změně základních ústavních parametrů systému bude zcela jistě využita politická taktika omezování politických práv oponentů, kdy případná demontáž principu dělby moci uvedený proces usnadní.

²⁰ Teze o kontrpozici mezi liberálně svobodným individuem, jež je chráněno atributy liberálního státu proti státu samotnému, a politickou formou platí nejen pro demokratické uspořádání, ale v principu pro jakoukoliv formu politického uspořádání. Příčinou je charakter liberální tradice svobody, která „ve své nejvnitřnější podstatě všecko sociální a tím i všecko politické neguje a tím zároveň tvoří protiklad veškeré teorie společenské a státní praxe“. Viz KELSEN, H. *Problém parlamentarismu*. Praha: Parlament, 1926. In KELSEN, H. *O státu, právu a demokracii*. Výběr z prací let 1914–1938. Praha: Wolters Kluwer, a. s., 2015, s. 10. Obdobně, avšak se zcela jinými teoretickými důsledky, též Schmitt: „Negace politična, která je inherentně přítomna v každém konsistentním individualismu, vede nezbytně nutně k politické praxi nedůvěry vůči jakémukoliv politickým silám a formám státu a vlády...“. SCHMITT, C. *Pojem politična*. Praha: Oikomenh, 2013, s. 69.

hodnotový model je demokratickým systémem dále rozvíjen, popřípadě alespoň existenčně udržován. Na druhé straně je myslitelná situace, kdy liberální ústavní uspořádání může být politicky viděno jako přítěž, která omezuje politickou vůli většiny, a musí být z tohoto důvodu omezeno či odstraněno. Politickou tendencí je za této situace prezentovat liberální model jako zcela antidemokratický, a proto nelegitimní. Není proto náhodou, že formálně demokratické kroky zaměřené proti liberálně demokratickému státu míří zpravidla proti garancím základních práv, dělbě moci a právnímu státu. Obdobně zcela příznačným projevem jsou apely na realizaci přímé demokracie zejména ze strany antiliberálních stran, kdy přímá demokracie má odkrýt rozpor mezi vůlí lidu a ústavními garancemi liberálního státu.

Současná krize liberální demokracie může být chápána ve výše uvedeném kontextu jako krize pozitivního působení mezi liberálním a demokratickým prvkem evropských ústavních systémů. Výsledkem je stav, který můžeme nazvat jako „lhostejná demokracie“, kdy ústavní systém je stále *de constitutione lata* liberální demokracie, avšak modus fungování ústavně-politického uspořádání vykazuje nesouvztažnost mezi hodnotovými a institucionálními požadavky liberálního státu na straně jedné a prozatím stále ještě převažujícím demokratickým státem na straně druhé. V tomto smyslu přívlastek lhostejnosti vyjadřuje formu demokratické či nedemokratické politické opozice a pohrdání ve vztahu k fundamentálním hodnotám liberálního státu, a to jak ze strany politické reprezentace, tak občanů.

III. Kořeny „lhostejné demokracie“ v České republice

Kořeny krize liberální demokracie v České republice lze hledat zejména v 90. letech minulého století. Právě v tomto období byl koncept liberálního státu prostřednictvím svého tradičního důrazu na ochranu vlastnického práva plně asociován s modelem tzv. neoliberálního ekonomického uspořádání, který přinesl dominanci specifické formy ekonomické logiky a tržních hodnot do domácího politického diskursu.²¹

²¹ Pojmu „neoliberální“ je zde užito ve smyslu politické dominance specifické ekonomické logiky sledující výlučně cíle ekonomické efektivity prostřednictvím tržních mechanismů, která stojí nad jinými politickými racionálními. Je však zřejmé, že samotný pojem „neoliberální“ není zcela jednoznačný. Zpravidla vystupuje jako obecná kritická forma pojmové objektivizace reality kapitalistické ekonomiky a s ní spojeného způsobu politického myšlení, který se rozvíjí zejména od 90. let 20. století. Ad analýza neoliberálního viz například DAVIES, W. *The Limits of Neoliberalism: Authority, Sovereignty and the Logic of Competition*. London:

Stalo se tak i přesto, že počátek porevolučního politického uspořádání se nesl původně v duchu hodnotového pojetí demokracie, jehož výchozím politickým účelem bylo odmítnutí totalitního režimu a které bylo úzce spojeno s disentem. Václav Havel jako hlavní reprezentant uvedeného politického proudu zakládal nové politické uspořádání na centralitě pravdy, morálky a odpovědnosti.²² Demokracie měla být životem reflexivní existenciální zkušenosti jednotlivce prostřednictvím odpovědného vztahu k druhým a ke společnosti. Havlova koncepce byla proto založena na specifickém morálním pojetí jednotlivce, který v politickém společenství s druhými využívá demokratického modelu vládnutí.²³ Právě jeho prostřednictvím realizuje specifickou formu liberální demokracie. Takové politické uspořádání artikuluje svou kolektivní vůli na základě hodnot odpovědnosti, morálky a pravdy, čímž dosahuje analogické morální kvality formálně demokratických rozhodnutí ve smyslu výše představeného modelu.

Havlovo vnímání demokracie bylo blízké pojetí filosofa J. Patočky. Ačkoliv oba vycházeli z obdobné zkušenosti českého politického disentu minulého století, Havel se ve svých úvahách vymezoval především vůči realitě komunistického režimu. Oproti tomu Patočkovu fenomenologické myšlení bylo širší a zahrnovalo elementární otázky demokracie, svobody a smyslu dějin. Patočka při formulaci obsahu demokratické společnosti vycházel – obdobně jako Havel – ze svobodné odpovědnosti. Historie pro něj představovala stále aktualizovaný pokus o život v pravdě. Svoboda tak měla být svobodou pravdy, a to v podobě pravdy samotného bytí, které odlišuje od jsoucen jako pouhých výrazů této originální svobody a které samy o sobě postrádají autenticitu bytí.²⁴ Vyjádřením spjatosti člověka s obcí Patočka propojil athénský ideál demokracie se současností. Smysl demokracie spatřoval v budování prostoru pro „*autonomní smysluplnost*

SAGE Publications Ltd., 2017 nebo CAHILL, D., KONINGS, M. *Neoliberalism*. Cambridge: Polity Press, 2017.

²² „Demokracie je systém založený na víře v lidskou zodpovědnost... Demokracie a občanská společnost jsou dvě strany téže mince.“ HAVEL, V. *Projevy I*. Praha: Paseka, 1995, s. 179.

²³ „Rozumím demokracii jako formu státního bytí, jako sebeorganizaci společnosti, jako formu společného žití... Ne jako způsob institucionálního uspořádání... Demokracie je niterný projev každého individua...“ HAVEL, V. *Vážení občané*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1992, s. 133.

²⁴ „Svoboda je posléze svoboda pravdy, a to v podobě odhalení samotného bytí, pravdy bytí samého, a nikoli jen jsoucen ... Svoboda není stránka lidské podstaty, nýbrž znamená v podstatě to, že bytí samo je konečné, že je v otázce všech naivních ‚jistot‘, které hledí najít svůj domov ve jsoucních, aby si nemusily přiznat, že člověk nemá žádný, vyjma toto všeodhalující a svobodné, co právě proto nemůže ‚být‘ tak jako jsoucná: bytí a jeho tajemství a div: že jsoucnost jest.“ PATOČKA, J. *Kacírské eseje o filosofii dějin*. Praha: Academia, 1990, s. 47.

*skrze smysluplnost vzájemného uznání v působnosti, která má význam pro všechny účastníky a neomezuje se na pouhé udržování tělesného života“.*²⁵

Koncept hodnotové demokracie odvozený od specifického pojetí svobodného člověka žijícího v odpovědnosti k druhým a ke společnosti byl záhy překonán neoliberálním modelem rychlé privatizace a priority ekonomických a tržních zájmů. Morálně filosofické koncepce, s nimiž se vstupovalo do nového prostoru demokracie a které byly rozvinuty především filosofií disentu v návaznosti též na tradice první republiky, byly záhy vytlačeny. Úplné roztržštění a negace hodnotového odkazu disentu reprezentovaného právě osobami Václava Havla a Jana Patočky však nastávají až v poslední době jako příznak rozkladu hodnotových základů českého modelu liberální demokracie. Zatímco dílo Jana Patočky je ve smyslu jeho politického odkazu zapomenuto, Havlova koncepce člověka a demokracie je delegitimizována a ti, kteří se snaží jeho politický odkaz uchovat, jsou stigmatizováni jako „pravdoláskaři“.

Efekty perforace politického diskursu neoliberálním myšlením v 90. letech jsou v principu dvojího druhu. Zaprvé, byly delegitimizovány alternativní sféry politického myšlení a prostor pro potenciální rozsah demokratického rozhodování byl značně zúžen na rozhodnutí legitimizovaná neoliberální diskursivní logikou soukromého a tržního zájmu. Důsledkem je kolaps politického spektra, které bylo determinantem politického života evropského kontinentu od počátku moderní doby. Za vyvrcholení tohoto procesu lze považovat politickou úspěšnost koncepcí, které připodobňují stát k soukromoprávním korporacím a za nejvhodnější model vládnutí považují maximy soukromé korporátní správy. Následně vyprázdněný prostor demokratického politického diskursu vytvořil potenciální zónu pro politické formy, které se dnes projevují právě jako příznaky „lhostejné demokracie“.

Druhým efektem byla přímá změna ve vnímání hodnot, které formují základ liberální společnosti a státu, tj. svobody a rovnosti, a které tímto ztratily svou pozitivní politickou funkci. Aby liberálně demokratické uspořádání mohlo fungovat ve výše popsaném teoretickém modelu kohabitace a vzájemného posilování hodnot liberální společnosti prostřednictvím demokratické formy vlády, je nutné, aby převládající pojetí hodnotových principů svobody a rovnosti bylo schopné motivovat jednotlivce a politickou reprezentaci k politickému jednání. Jenom v tomto případě mohou fungovat liberální hodnoty svobody a rovnosti jako konstruktivní základ pro demokratické rozhodování.

Právě z tohoto důvodu byla v historickém kontextu svoboda vždy v jistém dialektickém vztahu ke své

vlastní negaci a její rozšiřování bylo politickým smyslem určité části společnosti. Zpočátku stála svoboda jako antiteze k náboženskému útlaku a její naplnění bylo zárukou spásy jednotlivce, později sekularizovaná svoboda měla osvobodit jednotlivce od podřízení tradici, tyranii, monarchii, národnostnímu a třídnímu útlaku. Po pádu Sovětského svazu však svoboda ztratila svůj celospolečenský hybný status. Liberální svoboda byla politicky ztotožněna, jako jednou provždy dosažený princip, se svobodou majetkovou a tržní. Stala se privatizovanou, individualizovanou a partikularizovanou kategorií, a proto ztratila stimulační efekt jako zdroj představy kolektivního dobra, které by motivovalo demokratickou politickou akci.²⁶

Oba efekty pramenící z vnitřních slabín stávající formy liberální demokracie, tj. vyprázdnění politického spektra, jakož i privatizace liberálních hodnot, otevřely prostor těm, kteří se znovu snaží antagonistovat politický diskurs. Zatímco uvedené slabiny se projevují na úrovni celé Evropy, právě v postkomunistických zemích jsou zakořeněny nejsilněji. Ačkoliv samotné obnovení ostré politické dynamiky za limity neoliberálního statusu quo nelze považovat za negativní, za stávající situace se odehrává za hranicemi základního hodnotového rámce liberálně demokratického ústavního uspořádání. Zejména prostřednictvím reprezentace politického prostoru jako souboje existenciálního přítele a nepřítele, kterýžto koncept se vždy prokázal jako užitečný, jde-li o legitimizaci antiliberálních politických programů, a zároveň zhoubný, pokud šlo o odstraňování záruk existence svobodné společnosti.

IV. Antiliberální politické trhliny a migrační krize

Migrační krizi lze chápat jako příčinu zásadní změny v politické dynamice oslabených evropských liberálních demokracií.²⁷ Krize vyvolala sérii závažných

²⁶ Na obdobné nebezpečí fragmentace svobody upozorňoval též Jan Patočka slovy: „Co se ze stanoviska liberální společnosti jeví jako progresivní rozšiřování jejich zisků a jejich pozeňání, prokazuje se však při souhrnné úvaze o lidstvu jako neustálé kupčení, získávání jednotlivých svobod za svobodu jedinou... Vnitřní rozpor mezi svobodou a svobodami ochromuje zevnitř naivní víru ve vlastní právo a optimismus expanze do ostatního světa“. PATOČKA, J. *Evropa a doba poevropská*. Praha: Lidové noviny, 1992, s. 22–23.

²⁷ Pod pojmem migrační krize můžeme stricto sensu rozumět vývoj v roce 2015, kdy počet nelegálních překročení vnější hranice Schengenského prostoru dosáhl přibližně 1 800 000 a počet prvotních žádostí o azyl v zemích EU dosáhl 1 300 000. Largo sensu pak můžeme hovořit o migrační krizi od roku 2014 až do současnosti, kdy příčiny a migrační toky v nižší intenzitě přetrvávají. Pro více informací viz databáze Frontexu a Eurostatu dostupná na <http://frontex.europa.eu/trends-and-routes/migratory-routes-map/> a http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_asyappctza&lang=en

²⁵ Tamtéž, s. 57 a násled.

politických jevů. Na jedné straně stojí trhliny evropského politického konsensu, které vyvstaly v důsledku neshody na řešení migrační krize. Na straně druhé posílení nových forem antiliberální identitární politiky. Problém identitární politiky, dnes zpravidla založené na dlouhé tradici evropských nacionalismů a zneužívající – prizmatem liberální demokracie zcela legitimní – otázku po uchování kulturní identity, přináší do liberálně demokratického politického prostoru novou antiliberální dynamiku.

Návrat k antiindividuálnímu pojetí jednotlivců a jejich politickou konceptualizací prostřednictvím vnějších kolektivních kritérií za hranici občanství vede k vytváření identit, které mají ospravedlnit destrukci modelu vnitrostátní i evropské liberální politiky. Pro účely politické údernosti je tak vytvářena, bez ohledu na širokou národnostní, náboženskou a rasovou variabilitu současné západní civilizace, představa typizovaného nepřítele – migranta, který je schopen ohrozit samotnou existenci konkrétního politického společenství. S tímto jevem jsou bezprostředně spojeny snahy využít demokratický politický diskurs k negaci obecné hodnoty lidské důstojnosti individua a vypudit nepřítele z politického prostoru. Argument nebezpečným nepřítelem bez lidské důstojnosti je stále rozšířenější ultimativní antiliberální politickou metodou. Deklarované účely této metody se mohou pohybovat na škále od snahy chránit kulturní identitu až ke krajní schmittovské představě existenciálního politického nebezpečí odehrávajícího se na pozadí střetu civilizací.²⁸ Tato tendence není limitována na žádnou specifickou část politického spektra. Právě naopak platí, že proniká politickým spektrem od antisystémových po tradiční politické strany.

Při konstrukci antiliberální identity, založené na národnostní, náboženské, kulturní či rasové jednotě, stává se strach neefektivnějším politickým nástrojem. Migrace je tak jednoznačně ztotožněna s představou existenciálního ohrožení, které se děje v kontrapozici islámu a evropské civilizace, a to bez ohledu nejen na racionální analýzu zejména teroristické bezpečnostní hrozby, ale i samotného obsahu užívaných pojmů. Strach vítězí nad rozumem a ukazuje svou politickou

²⁸ Schmittovo antiliberální pojetí politiky vychází ze specifického politického rozlišení přítele a nepřítele. Za nepřítele je považován „někdo jiný ... cizinec, a k jeho podstatě stačí říci, že je ve zvlášť intenzivním smyslu někým jiným a cizím, takže v extrémním případě jsou s ním možné konflikty, které nemohou být rozhodnuty ani nějakým předem přijatým souborem obecných norem, ani výkonem nějakého ‚nezúčastněného‘, a tudíž ‚nestranného‘ třetího ... každý může jen sám rozhodnout o tom, zda jinakost cizince znamená v konkrétním existujícím konfliktu negaci vlastního způsobu existence a zda se proto proti ní vystupuje nebo bojuje, aby byl zachován bytostně vlastní způsob života“. SCHMITT, C. *Pojem politična*. Praha: Oikoyemenh, 2013, s. 26–27.

schopnost polarizovat politický prostor přítomný v demokratickém státě za hranici liberálních limitů politiky. Právě tím je bezprostředně ohrožen model otevřené společnosti založené na diskusi a toleranci. Zcela aktuální se tak stává Patočková výzva k odpovědné odvaze: „*Běží dnes o to, aby pohnutky jednání neležely nadále jediné nebo převahou v oblasti strachu a zvýhodnění, nýbrž v úctě k tomu, co je v člověku vyššího, v porozumění pro povinnost, pro obecné dobré, pro nezbytnost vzít na sebe v tomto směru i nepohodlí, nepochopení a jisté riziko.*“²⁹

Averze vůči „riziku“ existence sociální diverzity, která je inherentně spojena s migrační krizí, je nejsilněji pocíťována v zemích Visegrádské čtyřky. Oproti zemím západní Evropy je pro tyto země i dnes stále charakteristická poměrně výrazná etnická, rasová, náboženská a národnostní homogenita, která se rozvíjí s poválečným uspořádáním a byla konzervována v období existence Východního bloku. Zprvu proklamované dosažení liberálně demokratického ústavního uspořádání se dnes ukazuje jako vysoce problematické. Zatímco identita ústavních systémů byla pojímána jako liberálně demokratická, společností těchto zemí chyběla a chybí faktická sociální diverzita. Absence dlouhodobé reálné praxe společenské plurality tak neumožňuje realizovat skutečné jádro pojmu liberálního státu, a to ve smyslu svobodné společnosti, jejíž členové dokážou existovat ve státě, kde každý může realizovat svoji svobodu, v limitech svobody druhých a veřejného zájmu, bez ohledu na svou rasu, původ, národnost, náboženství atd. Vše v atmosféře skutečné tolerance a nediskriminace. Právě absence materiálního fungování liberálně demokratického státu vystavuje předmětné společnosti vyšší náchylnosti ke strachu a hledání nepřítele.

V. Závěr: Budoucnost lidské důstojnosti a lidských práv v době „lhostejné demokracie“?

Jestliže ústavní systémy liberálních demokracií nemají podlehnout radikálním antiliberálním silám, k čemuž může dojít též prostřednictvím formálně demokratické procedury, je nezbytné, aby liberální model byl schopný adaptace na změněné podmínky uvnitř politického prostoru.

Pokusíme-li se závěrem nastínit, jakým směrem by se mohlo ubírat zejména politické myšlení, aby uchránilo stabilitu liberální demokracie, pak můžeme konstatovat následující. Je nutné, aby byla uchována centralita jádra lidské důstojnosti jako nadnormativního univerzalistického základu lidských práv, a to

²⁹ PATOČKA, J. „*Čím je a čím není Charta 77*“. In Sebrané spisy Jana Patočky, sv. 12, Češi I. Praha: Oikoyemenh, 2006, s. 430.

na mezinárodní i národní úrovni. Tento požadavek se nevztahuje pouze na fungování právního diskursu. Politiky liberálně demokratických zemí by měly být schopny principiálně chránit lidskou důstojnost osob, jejichž postavení se vlivem geopolitických událostí dostalo do přímého rozporu s jádrem lidské důstojnosti. Zřetelná neschopnost realizovat tento požadavek zeslabuje nejen hodnotovou praxi politického života v jednotlivých státech, ale i koncept lidské důstojnosti jako takový.

Zajištění požadavku ochrany lidské důstojnosti je též nutné chápat v kontextu tendencí omezovat v rámci národních ústavních systémů mechanismy dělby moci. Právě tendence k expanzi exekutivní moci na úkor moci soudní a zákonodárné se dnes projevuje též jako jeden z výrazných fenoménů současné krize liberální demokracie. Útoky na zákonodárnou a kontrolní moc parlamentu či moc soudní a reciproční expanze exekutivy historicky předcházely obdobím objektivizace člověka či skupin lidí ze strany veřejné moci. Ocitnou-li se ústavní systémy v obdobné pozici, pak odehrávají

se politická devalvace lidské důstojnosti může jen usnadnit prosazení autoritativních forem vlády.

Směr, kterým se politické uspořádání vydá ze stávajícího stavu „lhostejné demokracie“ a který ovlivní budoucí podobu ústavních systémů, obecně závisí nejen na schopnosti evropského kontinentu adekvátně čelit geopolitickým problémům včetně terorismu, ale též na politické schopnosti řešit vnitřní problémy liberálních demokracií. Předpokladem této schopnosti je, aby bylo prohlédnuto ekonomizující pojetí člověka a svobody vytvářející iluzorní přesvědčení o neotřesitelné privátní pozici liberálního individua před nástrahami politiky a státní moci a existujícího v kontextu zdánlivě apolitické veřejné sféry, jejímž postulovaným smyslem je poskytovat prostor ekonomickým vztahům. Liberální hodnoty musí být politicky artikulovány jako kolektivní veřejné ctnosti s reálným významem pro demokratický život jednotlivce. Jenom tak lze odpovédět na nastavenou síť identitárních politik, která zachytí každého, vůči němuž se liberální demokracie nedokázala obhájit jako legitimní hodnotový systém.